Martin Haspelmath[1]

Jan Křivan
Ústav lingvistiky a ugrofinistiky, FF UK, Praha
jan.krivan@seznam.cz

Abstract:
The aim of this paper is to introduce the work of Martin Haspelmath, one of the most influential contemporary figures of comparative linguistics and functionalist research of language universals. The paper focuses on the main methodological issues that Haspelmath has been working on in recent years: diachronic adaptation and the role of frequency in the diachronic explanation, approaches to universals in the functionalist and generativist tradition, contemporary trends in linguistic typology and the concept of macro-types, the distinction between descriptive categories and comparative concepts. Haspelmath's most important research projects are also mentioned, in particular the World Atlas of Language Structures.

Key words:
linguistic typology, methodology, crosslinguistic universals, functional explanations, comparative concepts, descriptive categories

Martin Haspelmath (nar. 1963) patří v současnosti k nejvlivnějším světovým lingvistům v oblasti jazykové typologie a funkcionalistického výzkumu jazykových univerzálií. Od roku 1998 působí jako vědecký pracovník na Institutu Maxe Plancka pro evoluční antropologii v Lipsku, spolu s Bernardem Comriem je tamní ústřední postavou oddělení lingvistiky. Před svým angažmá v Lipsku Haspelmath pracoval kratší dobu na Otto-Friedrichs-Universität Bamberg a na italské Università degli Studi di Pavia. Lingvistiku vystudoval ve Vídni, v Kolíně nad Rýnem, Buffalu a Moskvě, poté získal doktorát na Freie Universität Berlin, kde se také v roce 1996 habilitoval. Haspelmath již více než jedno desetiletí výrazně zasahuje do vývoje celého oboru komparativní lingvistiky, a to jak prostřednictvím vlastních metodologicky inovativních projektů (viz zejména Haspelmath et al., 2005), tak i rozsáhlou kritickou i inspirativní publikační činností. Svými kontroverzními, ale jasně formulovanými argumenty v článcích i odborných diskusích Haspelmath často rozrušuje stereotypní vnímání jazykovědných pojmů, kategorií a teoretických konceptů, nevyhýbá se přitom ani kritice svých předešlých závěrů. V centru jeho zájmu jsou především obecné otázky jazykového srovnávání: hledání a explanace jazykových univerzálií. Kromě toho se však věnuje řadě specifických morfosyntaktických témat z hlediska diachronního i synchronního srovnání i otázkám jazykového kontaktu. Je například také autorem referenční gramatiky kavkazského jazyka lezginštiny (Haspelmath, 1993).

Shrnu teď hlavní důvody, proč právě osobnost Martina Haspelmata a jeho dílo stojí za zvláštní pozornost: (i) Haspelmath spoluutváří současný směr vývoje komparativní lingvistiky (funkcionalistické typologie).[2] Kritickým přístupem k jejím nástrojům často iniciuje odborné

1 Vznik textu byl podpořen z projektu MSM-0021620825 „Jazyk jako lidská činnost, její produkt a faktor".

2 Sám Haspelmath se pojmu *jazyková typologie* spíše vyhýbá, bude to vysvětleno v dalších částech článku.

SALI 2010/2 /7.3.2011 / k imprimatuře – SALI.CZ.2010_02_04.indd

diskuse, jejichž výsledkem jsou mnohdy netriviální posuny v metodologii celého oboru. Reaguje také na metody a výsledky lingvistiky generativního zaměření, k níž zaujímá jednoznačná argumentační stanoviska. (ii) Výzkumné projekty, na nichž se Haspelmath podílí, mají široký záběr a význam i pro další lingvistické disciplíny. (iii) Je propagátorem svobodného (on-line) přístupu k lingvistickým informacím. Projevuje se to jak jeho podílem na vytváření lingvistických internetových databází a aplikací, tak i zcela prakticky na jeho osobních stránkách,[3] kde je volně ke stažení většina publikací. (iv) Nakonec je třeba zdůraznit, že Haspelmath jako autor textů i jako přednášející[4] je vysoce srozumitelný, jeho argumentační postup se velmi dobře sleduje, texty i přednášky formuluje pečlivou a přitom čtivou angličtinou.

V tomto portrétu se zaměřím v prvé řadě na stěžejní Haspelmathova obecněmetodologická témata. Představím jeho náhled na vývoj oboru jazykové typologie (včetně jeho současného důrazu na rozlišování pojmů deskriptivní kategorie a komparativní koncepty a vymezení pole vědeckého zkoumání funkcionalismu a generativismu), dále současnou kritiku některých termínů a/nebo konceptů (příznakovost, ikonicita, slovo) i jeho představu o funkčních explanacích (pomocí frekvence, jazykové ekonomie) a diachronních jazykových univerzáliích. V závěrečné, podstatně kratší části se budu věnovat přehledu témat (morfosyntaktických domén), jimž se Haspelmath dosud věnoval, a ukážu jeho hlavní projekty, i v souvislostech s praktickými posuny v oboru.

Metodologická témata

Martin Haspelmath se důsledně zabývá obecnými otázkami, které se týkají samé podstaty typologického zkoumání. Nezřídka narušuje zažité koncepty, někdy vyvrací i dlouhodobě zastávané pozice; na některé otázky nahlíží výrazně odlišně než jiní významní představitelé soudobé typologie (např. William Croft, Joan L. Bybeeová nebo John Haiman).[5]

Metodologické texty se věnují několika stěžejním tématům: Zásadní místo v Haspelmathově pojetí typologie, především při explanaci jazykových univerzálií, mají otázky diachronního vývoje. Haspelmath se jazykovými jevy z hlediska gramatikalizace zabývá již od počátku 90. let. Své základní stanovisko k diachronní povaze jazykových univerzálií nejjasněji vyjádřil v programové studii (1999a), v níž vymezil pojem diachronní adaptace. Od tohoto konceptu se pak odvíjejí i Haspelmathovy pozdější obecné stati o explanacích v lingvistice (2004a; 2008c) a jeho další články, které vysvětlují, proč je textová frekvence vhodným nástrojem k vysvětlení asymetrií v jazykových systémech (např. 2008b) a proč není pro tyto účely vůbec vhodné užívat pojmy příznakovost (2006) a některé typy ikoničnosti (2008a).

Nad těmito tématy pak stojí otázky obecnějšího charakteru. Haspelmath se zabývá v první řadě povahou kategorií na různých úrovních lingvistického zkoumání. V posledních letech zformuloval stanoviska k existenci tzv. předem daných kategorií (2007a; přeloženo zde na s. 103–115), tyto myšlenky rozvinul směrem k explicitnímu rozlišení deskriptivních kategorií a komparativních konceptů (2010a), také argumentuje, že je možné zastávat gramatickou teorii, která nebude předem zakotvena v žádném určitém teoretickém rámci (2010b).

3 Osobní stránky Martina Haspelmatha on-line: <http://www.eva.mpg.de/lingua/staff/haspelmath>.

4 V březnu 2011 bude Martin Haspelmath hostujícím přednášejícím na FF UK v Praze.

5 Z osobní zkušenosti mohu potvrdit, že v těchto diskusích probíhá Haspelmathova argumentace výlučně v rovině vědeckého diskurzu.

SALI 2010/2 /7.3.2011 / k imprimatuře – SALI.CZ.2010_02_04.indd

K tomu je třeba doplnit, že Haspelmath se průběžně věnuje (ve většině výše uvedených článků) základním rozdílům mezi generativistickým a funkcionalistickým přístupem k jazyku a jazykovým univerzáliím. Zvláštní místo pak zaujímá jeho reakce (2000) na knihu generativního typologa F. Newmeyera a následná diskuse, v níž Haspelmath ukazuje, že rozdíl mezi funkcionalismem a generativismem netkví v tom, že by funkcionalisté odmítali autonomii syntaxe nebo gramatiky.

V následujících podkapitolách se na většinu z výše uvedených otázek podívám podrobněji.

1. Co je diachronní adaptace

Funkčně-typologický přístup je založen na tzv. funkčních explanacích deskriptivních jazykových univerzálií (o tom podrobněji viz dále). Haspelmath ukazuje, že tyto funkční explanace vyžadují jisté doplnění. Poukazuje, že vysvětlením nějakého stavu v jazyce nemůže být samotné konstatování, že daná struktura existuje proto, že naplňuje určité místo v systému nebo že je např. ekonomická; sama její funkčnost (užitečnost) pro jazykového uživatele nemůže být explanací (jednalo by se o teleologii).[6] Tedy vhodnost v rámci jazykového užívání nemůže podle Haspelmatha přímo vysvětlovat poměry v gramatice, tento rozdíl je třeba překlenout nějakým mezičlánkem – jazykovou změnou. Haspelmath navazuje na koncept diachronní explanace obsažený již v dřívějších pracích (Bybee, 1988; Keller, 1994; Kirby, 1999; cit. podle Haspelmath, 2010b), explicitně navíc zavádí pojmy lingvistická adaptace a adaptivní evoluční explanace jazykových struktur. Ilustruje je na analogii s biologií (1999a, s. 180): „As in biology, observed adaptive patterns in language can be explained through diachronic evolutionary processes, as the unintended cumulative outcome of numerous intentional actions.“ Jinými slovy jde o to, že funkčnost dané struktury v rámci jazykového používání má vliv na to, jak se bude vyvíjet (zda bude zachována, redukována, inovována...). Haspelmath se dále vymezuje proti pojetí jazyka jako artefaktu, nebo naopak organismu, když uvádí (tamtéž, s. 192): „[G]rammar is neither a human artifact nor a biological entity which can be studied in depth without any regard for human actions or choices. It is the unintended product of a complex but reasonably constrained and regular historical process, linguistic evolution.“ Diachronní adaptace tedy ukazuje způsob, jak jsou jednotlivé stavy, které jsou funkční, přenášeny do jazykového systému. V průběhu let Haspelmath dospěl k tomu, že jeden z hlavních fenoménů, který má vliv na diachronní adaptaci, je frekvence jazykového užívání (textová frekvence).

2. Jazykové univerzálie ve funkční a generativní perspektivě

Ve shodě s pojetím jazykové adaptace Haspelmath argumentuje, když porovnává dva různé přístupy k empirickým univerzáliím – univerzálie vycházející z funkcionalistické perspektivy (někdy tzv. deskriptivní) a formální univerzálie vycházející z generativistického pohledu na jazyk (tzv. kognitivní). Základní rozdíl Haspelmath (např. 2008c, s. 92) vymezuje takto: generativistické univerzálie jsou výsledkem biologických omezení toho, co je kognitivně možné (nemožné jazyky nemohou být osvojeny; co je možné, je determinováno tzv. univerzální gramatikou, kognitivním kódem), zatímco funkcionalistické univerzálie jsou výsledkem různých historických (evolučních) omezení toho, co je pravděpodobné (nepravděpodobné jazyky se spíše nevyvinou nebo nepřežijí).

6 Teleologičnost, jak ji pojímá pražská škola, však např. obhajuje Vykypěl (2009, s. 48).

SALI 2010/2 /7.3.2011 / k imprimatuře – SALI.CZ.2010_02_04.indd

Haspelmath (2004a) ukazuje, že funkcionalistické univerzálie (mezijazykové generalizace, pro něž lze najít funkční vysvětlení vně jazykového systému, např. ekonomie, frekvence, percepční/artikulační složitost) jsou a mohou být založeny pouze na fenomenologických popisech jednotlivých jazyků (které nepostulují mentální realitu). Není nutné, aby se zakládaly na kognitivně realistickém popisu. Dostačující fenomenologický popis jazyka musí být sestaven tak, aby dokázal vysvětlit chování mluvčího, musí zachycovat všechny produktivní vzorce daného jazyka. Haspelmath (2004a, s. 569) říká: „In other words, a descriptive grammar must contain all the information that a second-language learner (or perhaps a robot) would need to learn to speak the language correctly, but it need not be a model of the knowledge of the native speaker."

Naopak vlastnosti univerzální gramatiky v generativním a kognitivistickém pojetí nelze objevovat jazykovým srovnáváním a model univerzální gramatiky tak ani nemůže vysvětlovat mezijazykové generalizace. Mentální model podle Haspelmatha vyžaduje evidenci z domén, které se nacházejí mimo jazykovou deskripci (především jde o neurologii, genetiku).

Jak Haspelmath (2004a) uvádí, funkční (evoluční) a formální (generativní) lingvistika naplňují různé (komplementární) cíle teoretické lingvistiky. Zatímco funkční typologie staví na deskriptivních gramatikách a vysvětluje jazykové systémy a jejich fenomenologii funkčně prostřednictvím diachronní adaptace, generativní typologie staví na kognitivně realistickém popisu (kognitivní gramatice), a ten se skládá z prvků univerzální gramatiky (kognitivního kódu), které lze vysvětlit jen externě, biologicky. Kompletní analogii těchto přístupů Haspelmath ukazuje na biologii. Deskriptivním gramatikám jazyků odpovídají zoologické a botanické popisy druhů, jejichž systém je vysvětlován evoluční adaptací (viz Darwinova evoluční teorie). Vedle toho však existuje genetika, která popisuje genomy druhů a jejich genetický kód, a biochemie, která vysvětluje prvky tohoto kódu.

Haspelmath při svých přednáškách (Lipsko, 23. 8. – 3. 9. 2010, v souladu s článkem 2004a, s. 565n) na těchto analogiích ilustruje, že popis kognitivní gramatiky je dosud předčasný (výzkum lidského genomu by také nebyl možný bez molekulárních metod). Ještě více předčasný je pak popis univerzální gramatiky, tedy kognitivního kódu (analogická je představa vyvozování struktury DNA z dědičných vlastností). Proti kognitivnímu přístupu je navíc na místě další připomínka: podobně jako velká část organismů, které jsou geneticky možné, neexistuje, protože by nedokázala přežít, neexistuje celá řada kognitivně možných jazyků, protože by nesloužily potřebám svých uživatelů. Haspelmath poukazuje, že k podobným závěrům docházejí i někteří generativní lingvisté (Mark Hale a Charles Riess, Frederick Newmeyer, Stephen R. Anderson).

I přes výše uvedené existuje v generativní lingvistice vedle tradičního přístupu k univerzáliím (který vyvozuje univerzální gramatiku z úvah, že určité struktury nejsou kognitivně osvojitelné),[7] přístup, který operuje s univerzáliemi „typologického" typu (tj. vyvozuje univerzální gramatiku z empirických univerzálií a tvrdí, že univerzální gramatika tyto univerzálie predikuje). Generativní lingvistika se začala zabývat jazykovou růzností od 80. let v souvislosti s rozvojem přístupu principů a parametrů (tj. teorie GB a později minimalismus).

7 Haspelmath v návaznosti na další funkcionalisty připomíná, že dosud ani nebyly sneseny dostatečné argumenty pro existenci univerzální gramatiky. Přes časté používání tohoto termínu nejsou univerzálie pro generativisty v centru zájmu jejich výzkumu. Považují je za predikované vlastní teorií.

SALI 2010/2 /7.3.2011 / k imprimatuře – SALI.CZ.2010_02_04.indd

Z mezijazykového výzkumu výrazně čerpá pozdější teorie optimality (která je založena místo principů na omezeních a místo parametrů na mezijazykově variabilním hierarchickém uspořádání omezení).[8] Univerzalistická idea generativistických přístupů související s využíváním dat z různých jazyků spočívá v požadavku, že jejich deskriptivní rámec má mít dostatečnou deskriptivní sílu, ale zároveň nemá být neomezený: má být schopen popsat jen kognitivně možné (tedy doložené) jazyky; z tohoto rámce se vyvozuje univerzální gramatika (viz také Haspelmath, 2010b, s. 350n).

Haspelmath (2008c) se po více než dvaceti letech od vzniku teorie principů a parametrů zabýval jejími výsledky. Tento přístup měl na počátku smělé cíle: vůdčí zde byla představa Chomského (např. 1995, s. 6), že jazyková diverzita a typologie je redukovatelná na výběr z hodnot různých parametrů. To se však historicky nepotvrdilo; Haspelmath (2008c) podrobně rozebral 16 generativistických učebnic, ve kterých nalezl jen 7 parametrů, z nichž všechny již byly zpochybněny. Podle Haspelmatha se ukázalo totéž, co dříve v typologii mimo generativní lingvistiku: jazyky nejsou redukovatelné na makroparametry nebo velké jazykové typy.

3. Jazyková „typologie" a makrotypy

Právě otázkou makrotypů a vývoje jazykové typologie se Haspelmath (2008c) zabýval ve svých dalších úvahách, které jdou až ke kořenům typologie. Typologie je z dnešního pohledu nauka, která zkoumá rozdíly a podobnosti mezi jazyky. Její název však vznikl historicky z představy, že srovnáváním se dospěje k malému počtu zřetelných jazykových typů, tedy že lze klasifikovat jazyky do několika tříd a tyto třídy potom podají podstatnou informaci o daném jazyku. To se však ukázalo jako liché. Podobně jako rozboru makroparametrů se Haspelmath (2009) věnoval klasickému dělení na aglutinační a flektivní jazyky. Dospěl k tomu, že tyto termíny jsou spíše jen nálepkami, které o struktuře jazyka příliš mnoho nevypovídají.

Haspelmath (2009) provedl předběžný empirický test na vzorku 30 jazyků, v němž zkoumal, jak mezi sebou korelují rysy, které byly v minulosti připisovány flektivním a aglutinačním jazykovým typům. Aby mohl přistoupit k empirickému testu, Haspelmath zformuloval „aglutinační hypotézu", která je založena na dvou predikcích; vycházel při tom z dosavadního používání pojmů aglutinace/flexe: (i) (2009, s. 16): „If a language is agglutinating/fusional in one area of its morphology (e.g. in nouns, or in the future tense), it tends to show the same type elsewhere." (ii) (s. 19): „If a language is agglutinating/fusional with respect to one of the component properties (cumulation, [stem/affix] alternation, affix suppletion), it will to behave similarly with respect to the other features." Haspelmath dále po zvážení problémů souvisejících s testováním velmi odlišných jazyků rozhodl mj. o vyřazení alternace afixů z testu (nelze ji dobře odlišit od fonologické alternace). Test ukázal, že vzájemná korelace mezi kumulací, kmenovou alternací a afixovým supletivismem není napříč jazyky signifikantní. Přestože jeho vzorek nebyl zcela reprezentativní (kvůli většímu zastoupení evropských jazyků), Haspelmath poukazuje, že přinejmenším vznesl pochybnost, zda je aglutinační hypotéza správná. Důkazní břemeno zůstává na jejích zastáncích.

8 Haspelmath (2008c) tento přístup označuje za středový mezi přístupem principů a parametrů a funkcionalistickými přístupy: teorie optimality totiž částečně připouští externí funkční motivace pro některá omezení. Reflexe teorie optimality v českém prostředí viz např. Štichauer (2009).

SALI 2010/2 /7.3.2011 / k imprimatuře – SALI.CZ.2010_02_04.indd

Chtěl bych zde krátce poukázat na to, že na tom, zda se terminologicky jedná o holistický typ, nebo o konstrukt ve Skaličkově smyslu, nezáleží. Konstatování, že aglutinační typ je v určitém jazyce dominantní, má vypovídací hodnotu o stejné síle. Rozhodující je skutečnost, že jednotlivé definující rysy aglutinace napříč jazyky nekorelují.[9] Haspelmath (Lipsko, 23. 8. 2010) dále ukázal i negativní výsledek testu dvou rysů, které uvádí Skalička (1979 [1951]) jako rysy flektivnosti: obligatorní spony a bohatého systému vokálů.

Haspelmath příčiny těchto výsledků spatřuje v tom, že jazykové typy byly obvykle definovány podle jednoho nebo několika málo zkoumaných jazyků bez širší srovnávací perspektivy. Z testu tak nejlépe vycházejí latina a turečtina. Otázka užitečnosti takové klasifikace je na místě. Např. aglutinačnost jen jinými slovy vyjadřuje „do jaké míry je jazyk podobný turečtině“. Již Haspelmath (2008c) ukázal, že makrotypy, v nichž z jedné vlastnosti lze vyvozovat další vlastnosti v rámci struktury celého jazyka (tedy korelace napříč celým jazykovým systémem), je nutné oželet. Takový způsob typologie se neukázal jako správný. Typologové se dnes proto často přeorientovali na méně univerzální výzkum v rámci geografických areálů a studium diachronního vývoje. Jak však Haspelmath argumentuje, cesta k univerzáliím vede přes generalizace (implikační univerzálie) uvnitř jednotlivých jazykových domén. Patří sem např. generalizace založené na tzv. typologických hierarchiích nebo implikace odpovídající Greenbergově (1963) univerzálii 38, podle níž v jazyce nebude formálně značen intranzitivní subjekt, pokud v něm není značen tranzitivní argument. Tyto implikace odrážejí rozdíly mezi různými typy prvků v rámci vzájemně si blízkých konstrukcí a jsou vysvětlitelné funkčně (zejm. frekvencí).[10]

4. Frekvence, ikonicita, příznakovost

V rámci množiny funkčních motivací jazykových univerzálií je Martin Haspelmath jedním z předních zastánců explanací pomocí frekvence (přesněji frekvence jazykového užívání). Navazuje zde především na výzkum Joan L. Bybeeové (2007). Za propojení frekvence s diachronní adaptací Haspelmath (2008b, s. 185) stanovil silnou hypotézu: „All universal morphosyntactic asymmetries can be explained on the basis of frequency asymmetries, i.e. they all show economic motivation: More frequent patterns are coded with less material.“ Podle Haspelmatha existují univerzální frekvenční asymetrie (např. v jazyce je méně plurálových jmen než singulárových), které mají tendenci se v jednotlivých jazycích prosazovat jako morfosyntaktické asymetrie (plurálový tvar je delší než singulárový).

Haspelmath (2008a) ukazuje, že frekvencí lze vysvětlit univerzální asymetrie v různých tvarových strukturách, a to i ty, které bývají jinak popisovány a vysvětlovány pomocí tří druhů ikonicity (tedy vztahu podobnosti mezi formou a významem). Použitím frekvenční explanace se stávají nadbytečné ikonicita kvantity (větší množství významu je vyjádřeno větším množstvím formy, např. pozitiv – komparativ – superlativ u adjektiv v latině), ikonicita komplexnosti (složitější významy jsou vyjádřeny složitějšími formami) a ikonicita koheze (významy bližší

9 Zastánce Skaličkovy typologie by dále mohl namítnout, že v jeho pojetí jsou jazyky kombinací různých typů (v různých jazykových doménách). Potom je však nutné formulovat dostatečně konkrétní hypotézy o kombinovatelnosti typů, jak zřetelně ukázal již Pavel Novák (2010 [1979], s. 168), a ty empiricky testovat: ověřit je podobným způsobem, jako to činí Haspelmath u aglutinační hypotézy.

10 Generativní teorie nabízí sice pro tyto generalizace teorii optimality, tu však Haspelmath považuje za kryptofunkcionalistickou (viz výše pozn. 8 a Haspelmath, 1999).

SALI 2010/2 /7.3.2011 / k imprimatuře – SALI.CZ.2010_02_04.indd

sémanticky jsou vyjádřeny více kohezními formami).[11] Všechny tyto explanace lze nahradit frekvenčním vysvětlením: pro ikonicitu kvantity, komplexnosti a koheze po řadě platí, že kratší, jednodušší a více kohezní formy se vyskytují signifikantně častěji než odpovídající delší, složitější a méně kohezní formy. Haspelmath nespatřuje důvod v zachování těchto konceptů, zvláště když frekvenční explanace na rozdíl od ikonických nevytvářejí nesprávné predikce.

Za velmi nevhodný termín také Haspelmath (2006) považuje „příznakovost", od doby svého vzniku ve fonologii pražské školy (Trubetzkoy, 1939) tento termín prodělal značný vývoj; Haspelmath v článku dokázal rozlišit 12 různých smyslů a kontextů příznakovosti, přitom se ukazuje, že dichotomie příznakový/nepříznakový nakonec obvykle odpovídá kontrastu abnormální/normální. Další smysly příznakovosti odpovídají komplexnosti a obtížnosti, jak ale Haspelmath zdůrazňuje, co je složité a obtížné, obvykle vede k nižší frekventovanosti, ve výsledku je tedy smyslem příznakovosti opět abnormálnost. Příznakovost jako pojem podle něj zbytečně zatemňuje samotný rozbor. Pro lingvistickou analýzu by měly být používány jednoduché koncepty, není opodstatněné používat zvláštní termíny pro jevy, které lze označit jako abnormální, neobvyklé či neočekávatelné a které lze dále přesněji popsat. Každý, kdo bude termín příznakovost používat, by měl vždy své počínání obhájit.

5. Kategoriální partikularismus, deskriptivní a komparativní koncepty

Obecná tematika jazykové kategorizace je hlavní náplní článku přetištěného v tomto čísle SALi (2007a) i dalších dvou článků (2010a; 2010b). Haspelmath v nich upozorňuje na to, že do popisů jednotlivých jazyků (a někdy i do typologických studií) se často i nevědomě promítají představy o univerzální povaze kategorií (kategoriální univerzalismus). Idea, že různé kategorie (např. slovní druhy) mohou být přenášeny z popisu jednoho jazyka na druhý, je velmi stará, historicky se střídala s představou partikulárních kategorií v různých obdobích podle převládajícího filozofického směru (viz např. vliv kartesiánské školy). Teprve v generativní lingvistice se však stal kategoriální univerzalismus součástí explicitně vyjádřeného nativistického programu. V článku (2007a) Haspelmath ukazuje, že pak dochází k situacím, kdy se lingvisté starají o přiřazení předem dané kategorie, místo aby se snažili empiricky popsat daný jev.[12]

Poslední vlnu partikularismu lze pozorovat v evropském a americkém strukturalismu (především Boas, 1911). V současnosti se nový oborový posun k jazykově specifickým kategoriím vedle prací Haspelmatha explicitně projevuje prostřednictvím prací Matthewa Dryera (1997), Williama Crofta (2001), Gilberta Lazarda (2006) či Sonii Cristofarové (2009). Podle Haspelmathova (2010a) přístupu je možné (a nutné) provádět jazykově specifickou analýzu nezávisle na komparativní lingvistice. Haspelmath (2010a) např. argumentuje, že není možné vymezit subjekt či adjektivum jako kategorii relevantní pro popis všech jazyků:

11 Ikonicita koheze odpovídá explanaci, která bývá označována jako ikonicita vzdálenosti (Haiman, 1983). Jde o to, že výrazy, které jsou si bližší konceptuálně, jsou si blíže i na škále koheznosti (vyjádření funkčním slovem – juxtapozice – vázané formy – portmanteau, viz Haiman, 1983; cit. podle Haspelmath, 2008a). Haspelmath termín koheze zavádí, aby jej odlišil od sousedství (*contiguity*).

12 U nás v podobném duchu hovořil Pavel Novák (2010 [1977], s. 151), který takové počínání označoval jako verbální postoj.

SALI 2010/2 /7.3.2011 / k imprimatuře – SALI.CZ.2010_02_04.indd

> „The argument for categorial particularism is simple: The criteria used for identifying categories such as cases, word classes and grammatical relations are themselves language-particular. Subjects in English are identified by a set of criteria that is only partially comparable to the set of criteria that might be used to identify subjects in Tagalog [...]. Adjectives in Mandarin Chinese are identified by a set of criteria that is quite different from the criteria applied in Russian [...]" (Haspelmath, 2010a, s. 667).

Na druhé straně je však možné stanovit komparativní koncept subjektu/adjektiva: univerzálně aplikovatelný koncept, který je definovaný na základě dalších univerzálně aplikovatelných (konceptuálně-sémantických, obecných formálních a dalších komparativních) konceptů a který je vymezen za účelem jazykového srovnávání (*subjekt* je např. definován jako „the agent of a simple transitive clause", Haspelmath, 2010c, s. 696). Takový koncept nemůže být správný, či nesprávný, může být pouze více či méně produktivní s ohledem na mezijazykové generalizace, vymezení závisí na konkrétním lingvistovi. Vztah konceptů vůči deskriptivním kategoriím je nezávislý: za určitých podmínek lze v konkrétním jazyce např. rozlišovat deskriptivní kategorii Sloveso,[13] která může být pro účely formulování typologické generalizace pojímána jako komparativní koncept *adjektivum* (lexém, který denotuje deskriptivní vlastnost a který může být používán ke zúžení reference substantiva; v této definici jsou užity další komparativní koncepty). Nejedná se o kontradikci, protože jde o různé druhy jednotek: vyskytují se na různých úrovních abstrakce. Haspelmath (2010a) ovšem uznal námitky Newmeyera (2007), že ne všechny komparativní koncepty musejí být založeny na čistě sémantických definicích (jak uváděl Haspelmath, 2007a). Mohou to být tedy i obecné formální koncepty (viz např. subjekt výše).

S deskriptivními kategoriemi a komparativními koncepty úzce souvisí metalingvistická otázka jazykového popisu. Haspelmath (2010b) tvrdí, že je možné mít gramatickou teorii, která nebude zatížena žádným teoretickým/popisným rámcem (*theoretical/descriptive framework*). Pro pochopení argumentace jsou nejprve vyjasněny pojmy: Za teoretický rámec Haspelmath (2010b, s. 343) považuje „a sophisticated and complex metalanguage for linguistic description that is intended to work for any language". Deskripci (tamtéž) používá ve smyslu „the characterization of grammatical regularities of particular languages". Synonymně s deskripcí užívá termínu analýza. Dále rozlišuje čtyři smysly pojmu teorie, sám přitom užívá volného smyslu „theoretical (i.e. non-applied) scientific work, or ‚theorizing'". Další ze smyslů teorie je však synonymní s pojmem deskriptivní rámec (viz např. generativistická teorie GB). Za gramatiku Haspelmath považuje morfosyntax. Haspelmath tedy rozebírá teoretizování o morfosyntaktických jevech, které nepoužívá deskriptivní rámce.

Haspelmath (2010b) tvrdí, že takové popisy již ve skutečnosti existují: jde o detailní referenční gramatiky různých jazyků v přístupném formátu, které nestaví na univerzálních kategoriích. Pro tento postup psaní gramatik se však již dříve vžilo označení „basic linguistic

13 Jistou komplikací je používaná terminologie. Lingvisté totiž užívají pro deskriptivní kategorie kvůli srozumitelnosti tradiční termíny. Pro srozumitelnost je však třeba je odlišovat od komparativních konceptů: Haspelmath píše v souladu s konvencí, která je již v dřívějších pracích Joan L. Bybeeové a Östena Dahla, kategorie jednotlivých jazyků velkým počátečním písmenem.

SALI 2010/2 /7.3.2011 / k imprimatuře – SALI.CZ.2010_02_04.indd

theory"[14] (BLT; Dixon, 1997; Dryer, 2006b). Jak Haspelmath píše, podle Dixona i Dryera je jazyková deskripce nikoli pouze prací deskriptivní, ale také teoretickou ve smyslu popisného rámce. Haspelmath (2010b) však tvrdí a argumentuje, že ač je práce na popisu jazyka vysoce teoretická činnost (ve smyslu teoretizování), nemusí být zatížena žádným teoretickým rámcem.[15] Deskriptivní gramatiky používají sice stejné termíny, nikoliv však stejné koncepty. Typologické externí funkční explanace jsou nezávislé na deskripci, nevyžadují restriktivní popisné rámce jako generativisté (viz výše oddíl 2).

Haspelmath (2010b, s. 365) nakonec poznamenává, že na základě jeho závěrů by si mohli někteří čtenáři položit otázku: „If there are no frameworks, then what should I teach my students in syntax classes?" Haspelmath (tamtéž) odpovídá: „The best syntax class is a field methods course, and the second best syntax class is a typology course. If we want to understand the nature of syntax, we have to study the syntactic patterns of concrete languages, preferably unfamiliar languages, to broaden our horizons."

Projekty

Z výše uvedeného by se mohlo zdát, že Haspelmath je převážně lingvistickým teoretikem a metateoretikem. To by však nebyla správná představa, proto teď krátce představím některé z Haspelmathových významnějších projektů. Nejprve je třeba zmínit jeho hlavní dílo počátku 90. let: referenční gramatiku lezginštiny (1993); z této praktické zkušenosti s deskriptivní prací mohl Haspelmath později čerpat inspiraci a zkušenosti pro mnoho svých úvah. Další Haspelmathova díla mají již komparativní charakter. Spolu s E. Königem (Haspelmath – König, 1995) editoval sborník o speciálních adverbiálních slovesných tvarech (tzv. *converbs*). Koncem 90. let se Haspelmath zaměřoval na evropské jazyky, poznatky opět propojoval s diachronní perspektivou, viz jeho srovnávací studie (1997b) o časových příslovcích (z hlediska gramatikalizace) založená na vzorku 56 jazyků (kvůli dostupnosti dat s velkým podílem jazyků Evropy). Dále sepsal např. obecnou stať o standardní průměrné evropštině (2001), z evropské perspektivy se sám konkrétně věnoval např. tzv. externí posesivitě (1999b). Mezi Haspelmathovy význačné komplexní práce patří komparativní monografie o neurčitých zájmenech (1997a), v roce 2004 pak editoval typologický sborník o koordinačních konstrukcích (2004b), zároveň zpracoval téma koordinace pro Shopena (2007b). Haspelmath je také spolueditorem dvousvazkové typologické encyklopedie (Haspelmath et al., 2001) a napsal učebnici morfologie (2002). I v materiálově zaměřených publikacích Haspelmath často rozšiřuje teoretické obzory typologického zkoumání, např. v práci o neurčitých zájmenech (1997a) rozsáhle využívá tzv. implikační (sémantické) mapy pro zobrazení typologických generalizací. Na posunech v metodě sémantických map se dlouhodobě podílí (zejm. 2003), byl rovněž jedním z editorů tematicky zaměřeného čísla časopisu *Linguistic Discovery* (2010).

V posledních deseti letech Haspelmath vede nebo spoluvede velké komparativní projekty. Z nich dosud první svého druhu a největší byl *Atlas jazykových struktur* (WALS). Jednalo se o první pokus zachytit na jednom prostoru celosvětovou jazykovou diverzitu v různých

14 Zde je „teorie" užito ve významu „popisný rámec".

15 Haspelmath poznamenává, že mu Matthew Dryer sdělil, že považuje princip popisu každého jazyka v jeho vlastních termínech za nejdůležitější princip BLT. V tom případě se oba přístupy vůbec neliší, jde jen o otázku terminologie.

SALI 2010/2 /7.3.2011 / k imprimatuře – SALI.CZ.2010_02_04.indd

jazykových doménách (celkem 141 rysů) – teoretickými cíli projektu bylo prozkoumat korelace mezi strukturními rysy a zároveň geografickou distribuci rysů. Důležitý však byl i praktický cíl zpřístupnit jazykové srovnávání široké odborné i laické veřejnosti (data byla rovněž vydána v elektronické podobě na přiloženém CD-ROM, které umožňuje řadu operací). O tři roky později byl atlas podle plánu plnohodnotně zpřístupněn jako nová publikace, která se nadále rozvíjí (WALS Online; Haspelmath et al., 2008). Integrální součástí atlasu jsou jednotlivé odborné kapitoly sepsané jednotlivými lingvisty, v nichž je vysvětlena konstrukce rysů, které jsou použity v mapách.[16] On-line verze například umožňuje vkládat uživatelům odborné komentáře a připomínky k daným analýzám.

Zatímco WALS byl jako zcela inovativní projekt sestaven na základě dostupných pramenů (referenčních gramatik), současný *Atlas pidžinových a kreolských jazykových struktur* (APiCS; Michaelis et al., 2012, v přípravě) je zaměřen úžeji a je budován ve spolupráci s výzkumníky v terénu (v databázi je celkem 75 jazyků). Další tři novodobé Haspelmathovy společné projekty se zabývají komparativním výzkumem ditranzitivních konstrukcí (Malchukov – Haspelmath – Comrie, 2010), typologií výpůjček (Haspelmath – Tadmor, 2009a) a v současnosti zcela aktuálně mezijazykovým zkoumáním valence.

Snahou po otevřenosti a sdílení výsledků bádání, ale i získaných dat jsou vedeny i poslední dva jmenované projekty.[17] Jejich výsledkem jsou/budou vedle editovaných sborníků i plně přístupné lingvistické databáze (Haspelmath – Tadmor, 2009b; Hartmann – Haspelmath – Taylor, v přípravě). Na projektech vždy pracuje pod vedením komparativních lingvistů skupina odborníků na jednotlivé jazyky (na typologickém zkoumání výpůjček se tak např. podílel i Viktor Elšík s popisem kontaktových jevů v selické romštině).

Uzavřu tento portrét krátkým konstatováním: Martin Haspelmath je skromným lingvistou s velice kritickým a otevřeným přístupem; také proto se vyplatí číst jeho publikace a sledovat jeho odbornou činnost.

Literatura:

BOAS, Franz (1911): Introduction. In: Franz Boas, *Handbook of American Indian languages, vol. 1*. (Bureau of American Ethnology, Bulletin 40.). Washington: Government Print Office.

BYBEE, Joan L. (1988): The diachronic dimension in explanation. In: John A. Hawkins (ed.), *Explaining Language Universals*. Oxford: Blackwell, s. 350–379.

BYBEE, Joan L. (2007): *Frequency of Use and the Organization of Language*. Oxford: Oxford University Press.

16 Na popisu rysů se podílelo více než 40 lingvistů. Každý rys představuje komparativní koncept z množiny různých jazykových oblastí a může rozlišovat dvě až devět různých hodnot, přitom každý zkoumaný jazyk (rozdílné vzorky jazyků pro různé rysy) nabývá právě jedné z těchto hodnot: tato skutečnost je v mapě vyjádřena kolečkem o odlišných barvách. Např. rys 107 pasivní konstrukce (Siewierska, 2005) má hodnoty přítomné vs. nepřítomné; rys 33 značení nominální plurality (Matthew S. Dryer) má hodnoty plurálový prefix, p. sufix, p. kmenová změna, p. tón, p. kompletní reduplikace, smíšený morfologický plurál, plurálové slovo, plurálové klitikon, žádný plurál. Pro přesné uchopení, co dané hodnoty znamenají, je tedy nezbytné prozkoumat jednotlivé kapitoly (např. koncept pádu se může v závislosti na autorovi kapitoly lišit).

17 Snaha Haspelmatha jde ještě dále. Navrhuje mj., aby recenze k jednotlivým on-line publikovaným článkům mohly být přímo vkládány, podobně jako příspěvky v internetových diskusích.

SALI 2010/2 /7.3.2011 / k imprimatuře – SALI.CZ.2010_02_04.indd

CRISTOFARO, Sonia (2009): Grammatical categories and relations: universality vs. language-specificity and construction-specificity. *Language and Linguistics Compass*, 3, s. 441–479.

CROFT, William (2001): *Radical Construction Grammar*. Oxford: Oxford University Press.

DIXON, Robert M. W. (1997): *The Rise and Fall of Languages*. Cambridge: Cambridge University Press.

DRYER, Matthew S. (1997): Are grammatical relations universal? In: Joan L. Bybee – John Haiman – Sandra A. Thompson (eds.), *Essays on Language Function and Language Type*. Amsterdam: John Benjamins, s. 115–143.

DRYER, Matthew S. (2005): Coding of nominal plurality. In: Martin Haspelmath et al. (eds.), *The World Atlas of Language Structure*. Oxford: Oxford University Press, s. 138–141.

DRYER, Matthew S. (2006): Descriptive theories, explanatory theories, and basic linguistic theory. In: Felix Ameka – Alan Dench – Nicholas Evans (eds.), *Catching Language: The Standing Challenge of Grammar Writing*. Berlin: Mouton de Gruyter, s. 207–234.

GREENBERG, Joseph H. (1963): Some Universals of Grammar with Particular Reference to the Order of Meaningful Elements. In: Joseph H. Greenberg (ed.), *Universals of Grammar*. Cambridge, MA: MIT Press, s. 73–113.

HAIMAN, John (1983): Iconic and economic motivation. *Language*, 59, s. 781–819.

HARTMANN, Iren – HASPELMATH, Martin – TAYLOR, Bradley (eds.) (v přípravě): [typological database] Valency Classes in the World's Languages. Stránky projektu dostupné z WWW: <http://www.eva.mpg.de/lingua/valency>.

HASPELMATH, Martin – DRYER, Matthew S. – GIL, David – COMRIE, Bernard (eds.) (2005): *The World Atlas of Language Structures*. Oxford: Oxford University Press.

HASPELMATH, Martin – DRYER, Matthew S. – GIL, David – COMRIE, Bernard (eds.) (2008): *The World Atlas of Language Structures Online*. Munich: Max Planck Digital Library. Dostupné z WWW: <http://wals.info>.

HASPELMATH, Martin – KÖNIG, Ekkehard (eds.) (1995): *Converbs in Cross-Linguistic Perspective: Structure and Meaning of Adverbial Verb Forms – Adverbial Participles, Gerunds* (Empirical Approaches to Language Typology, 13.). Berlin: Mouton de Gruyter.

HASPELMATH, Martin – KÖNIG, Ekkehard – OESTERREICHER, Wulf – RAIBLE, Wolfgang (eds.) (2001): *Language Typology and Language Universals* (Handbücher zur Sprach- und Kommunikationswissenschaft). Berlin: Mouton de Gruyter.

HASPELMATH, Martin – TADMOR, Uri (eds.) (2009a): *Loanwords in the World's Languages: A Comparative Handbook*. Berlin: Mouton de Gruyter.

SALI 2010/2 /7.3.2011 / k imprimatuře – SALI.CZ.2010_02_04.indd

HASPELMATH, Martin – TADMOR, Uri (eds.) (2009b): *World Loanword Database*. Munich: Max Planck Digital Library. Dostupné z WWW: <http://world.livingsources.org>.

HASPELMATH, Martin (1993): *A Grammar of Lezgian* (Mouton Grammar Library, 9.). Berlin: Mouton de Gruyter.

HASPELMATH, Martin (1997a): *Indefinite Pronouns* (Oxford Studies in Typology and Linguistic Theory). Oxford: Oxford University Press.

HASPELMATH, Martin (1997b): *From Space to Time: Temporal Adverbials in the World's Languages* (Lincom Studies in Theoretical Linguistics, 3). Munich – Newcastle: Lincom Europa.

HASPELMATH, Martin (1999a): Optimality and diachronic adaptation. *Zeitschrift für Sprachwissenschaft*, 18.2, s. 180–205.

HASPELMATH, Martin (1999b): External possession in a European areal perspective. In: Doris L. Payne – Immanuel Barshi (eds.), *External Possession* (Typological Studies in Language, 39.). Amsterdam: John Benjamins, s. 109–135.

HASPELMATH, Martin (2000): Why can't we talk to each other? Recenze [Newmeyer, Frederick (1998): Language form and language function. Cambridge, MA: MIT Press.]. *Lingua*, 110.4, s. 235–255.

HASPELMATH, Martin (2001): The European linguistic area: Standard Average European. In: Martin Haspelmath et al. (eds.), *Language Typology and Language Universals*. Berlin: Mouton de Gruyeter, s. 1492–1510.

HASPELMATH, Martin (2002): *Understanding Morphology*. London: Arnold.

HASPELMATH, Martin (2003): The geometry of grammatical meaning: Semantic maps and cross-linguistic comparison. In: Michael Tomasello (ed.), *The New Psychology of Language, vol. 2*. Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum, s. 211–242.

HASPELMATH, Martin (2004a): Does linguistic explanation presuppose linguistic description? *Studies in Language*, 28.3, s. 554–579.

HASPELMATH, Martin (ed.) (2004b): *Coordinating constructions* (Typological Studies in Language, 58). Amsterdam: John Benjamins.

HASPELMATH, Martin (2006): Against markedness (and what to replace it with). *Journal of Linguistics*, 42.1, s. 25–70.
HASPELMATH, Martin (2007a): Pre-established categories don't exist: consequences for language description and typology. *Linguistic Typology*, 11.1, s. 119–132.
HASPELMATH, Martin (2007b): Coordination. In: Timothy Shopen (ed.), *Language Typology and Syntactic Description, Vol. II: Complex Constructions*. Cambridge: Cambridge University Press, s. 1–51.

SALI 2010/2 /7.3.2011 / k imprimatuře – SALI.CZ.2010_02_04.indd

HASPELMATH, Martin (2008a): Frequency vs. iconicity in explaining grammatical asymmetries. *Cognitive Linguistics*, 19.1, s. 1–33.

HASPELMATH, Martin (2008b): Creating economical morphosyntactic patterns in language change. In: Jeff Good (ed.), *Language Universals and Language Change*. Oxford: Oxford University Press, s. 185–214.

HASPELMATH, Martin (2008c): Parametric versus functional explanations of syntactic universals. In: Theresa Biberauer (ed.), *The Limits of Syntactic Variation*. Amsterdam: John Benjamins, s. 75–107.

HASPELMATH, Martin (2009): An empirical test of the Agglutination Hypothesis. In: Sergio Scalise – Elisabetta Magni – Antonietta Bisetto (eds.), *Universals of Language Today* (Studies in Natural Language and Linguistic Theory, 76). Dordrecht: Springer, s. 13–29.

HASPELMATH, Martin (2010a): Comparative concepts and descriptive categories in cross-linguistic studies. *Language*, 86, s. 663–687.

HASPELMATH, Martin (2010b): Framework-free grammatical theory. In: Bernd Heine – Heiko Narrog (eds.), *The Oxford Handbook of Linguistic Analysis*. Oxford: Oxford University Press, s. 341–365.

HASPELMATH, Martin (2010c): The interplay between comparative concepts and descriptive categories (Reply to Newmeyer). *Langua*ge, 86, s. 696–699.

CHOMSKY, Noam (1995): *The Minimalist Program*. Cambridge, MA: MIT Press.

KELLER, Rudi (1994): *Language Change: The Invisible Hand in Language*. London: Routledge.

KIRBY, Simon (1999): *Function, Selection, and Innateness: The Emergence of Language Universals*. Oxford: Oxford University Press.

LAZARD, Gilbert (2006): *La quête des invariants interlangues: La linguistique est-elle une science?* Paris: Champion.

Linguistic Discovery (2010): Semantic Maps: Methods and Applications, 8:1. Dostupné z WWW: <http://linguistic-discovery.dartmouth.edu>.

MALCHUKOV, Andrej L. – HASPELMATH, Martin – COMRIE, Bernard (2010): *Studies in Ditransitive Constructions: A Comparative Handbook*. Berlin: Mouton de Gruyter.

MICHAELIS, Susanne – MAURER, Philippe – HASPELMATH, Martin – HUBER, Magnus (2012, v přípravě): *Atlas of Pidgin and Creole Language Structures*. Oxford: Oxford University Press. Stránky projektu dostupné z WWW: <http://lingweb.eva.mpg.de/apics>.

NOVÁK, Pavel (2010 [1977]): Empirický vs. verbální postoj v lingvistice. In: Jan Chromý – Jiří Januška – Jan Křivan (eds.), *Pavel Novák. Lingvistika a jazyková realita*. Praha: Akropolis, s. 151–153.

SALI 2010/2 /7.3.2011 / k imprimatuře – SALI.CZ.2010_02_04.indd

NOVÁK, Pavel (2010 [1979]): Nad dílem profesora Vladimíra Skaličky. In: Jan Chromý – Jiří Januška – Jan Křivan (eds.), *Pavel Novák. Lingvistika a jazyková realita*. Praha: Akropolis, s. 166–171.

SIEWIERSKA, Anna (2005): Passive constructions. In: Martin Haspelmath et al. (eds.), *The World Atlas of Language Structures*. Oxford: Oxford University Press, s. 434–437.

SKALIČKA, Vladimír. (1979 [1951]): Das Erscheinungsbild der Sprachtypen. In: Vladimír Skalička, *Typologische Studien*. Braunschweig: Viewegh, s. 21–58.

ŠTICHAUER, Pavel (2009): Teorie optimality a slovotvorba. *Slovo a slovesnost*, 70, s. 36–48.

TRUBETZKOY, Nikolai S. (1939): *Grundzüge der Phonologie*. Praha: TCLP.

VYKYPĚL, Bohumil (2009): *Empirical Functionalism and the Prague School* (Travaux linguistiques de Brno, 6). München: Lincom Europa.